

Kolm aastapäeva 1987–1988.

Historiograafilisi märkmeid ja mälestusi

II

Toomas Karjahärm*

Eesti Vabariik 70

APN-i ümarlaud Tallinnas

Eesti Vabariigi 70. aastapäeva eel, 11.–12. veebruaril 1988 toimus Tallinnas Viru hotelli konverentsisaalis APN-i (*Agenstvo pečati „Novosti“*) ümarlaud. Luureorganitega seotud APN (*RIA „Novosti“* ja tänase *Russia Today* eelkäija) oli peamine välispropagandaga tegelev Nõukogude pressiagentuur, millel olid välisesindused rohkem kui sajas riigis.

Tallinna ürituse päevakord oli paika pandud APN-i peakorteris Moskvast.¹ See sisaldas kahte teemadeplokki: „1) Sotsiaalmajanduslikud realiteedid Balti riikides kapitalismi ja sotsialismi ajal. Majandus, kultuur, teadus: tähtsamad tulemused; 2) Rahvussuhete dünaamika Leedus, Lätis ja Eestis“.² Agentuur reklaamis seda foorumit kui „eelarvamustevaba“ üritust, mis on kooskõlas *glasnost*’i vaimuga. Niisugusest päevakorra kokkuseadest võis eeldada, et korraldajad lootsid Eesti ja teiste Balti riikide näitel demonstreerida „uueva sotsialismi“, Gorbatšovi sõnul sellise „millist te veel näinud pole“, edusamme ja erinevate rahvaste harmoonilist kooselu, vastukaaluks näiteks Kasahstani pealinnas Almatõs detsembris 1986 toimunud veresaunale ja Mägi-Karabahhi kriisi (aserite ja armeenlaste vastasseis) teravnemisele 1988. aasta algul.

Kokku oli ametlikus nimekirjas 78 osavõtjat, neist 33 välisajakirjanikku 12 riigist, kellest paljud olid tuntud ja sovetoloogias kogenud korrespondendid, kes esindasid suuri ja mõjukaid väljaandeid, nagu Spiegel, Figaro, Monde, Asahi, Uusi Suomi, Trybuna Ludu, Newsday, Baltimore Sun, Washington Post, Los Angeles Times, Philadelphia Inquirer ja Dagens Nyheter, ning infoagenteure, nagu CBS, Associated Press (AP) ja SFV TV esimene programm. Nimekirja järgi otsustades olid eriti arvukalt esindatud USA ja Saksamaa teabekanalid.³

APN-i Tallinna ümarlaua tagamaad olid mitmesugused. Lisaks eespool nimetatule oli siin tegemist välismaa avalikkuse ja välisajakirjanduse huviga Baltimaades toimuva vastu, mida oli inspireerinud fosforiidisõda, Hirvepark, nelja mehe ettepanek isemajandamise kohta ja lähenev Eesti Vabariigi ümmargune aastapäev. Eriti puudutas see poliitilist opositsiooni, rahvusluse tõusu ja iseolemise püüdeid. Oma osa oli Balti pagulasorganisatsioonide tegevusel lääneriikide Nõukogude anneksiooni mittetunnustamispoliitikale reaalse sisu andmisel, vaba maailma teavitamisel ja demokraatlike valitsuste survestamisel Balti küsimuses. Tõenäoliselt

* Toomas Karjahärm (1944), Dsc., vanemteadur, Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste Instituut, ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, Narva mnt. 29, 10120 Tallinn, toomas.karjaharm@tlu.ee

¹ EKP arhiivist ma APN-i Tallinna ümarlaua kohta materjale ei leidnud. Siinkirjutatu tugineb autori arhiivile ja ajakirjandusele.

² Programma prebyvanija učastnikov „kruglogo stola“ APN v Talline 11–12 fevralja s. g. Autori arhiiv.

³ Spisok učastnikov „Kruglogo stola“ v konferenc-zale „Virus“ 11.02.1988 g. Autori arhiiv.

kujundasid Moskvast resideerivate välisajakirjanike informeeritust Balti asjadest ka venekeelsete uudised, mis moonutasid asjade tegelikku seisu.

Eesti, Läti ja Leedu olid kõnealusel foorumil esindatud delegatsioonidega. Eestist kuulus sinna filosoof Jaan Rebane, kes tollal oli TA Ajaloo Instituudi filosoofiaspektori juhataja; poliitoloog-sotsioloog ja rahvussuhete uurija Klara Hallik TPI-st; majandus- ja rahvastikuteadlane, TA Majanduse Instituudi vanemteadur Arvo Kuddo; kirjanikud Ülo Tuulik ja Teet Kallas; ajakirjanik Galina Diomidova, kes tollal oli Sovetskaja Estonia asetoimetaja; kultuuriministri asetäitja Ilmar Moss ning ajaloolastest käesoleva kirjatöö autor. APN-i meeskonnas olid Moskva töötajate kõrval eestlastest agentuuri kohaliku korrespondendipunkti juhataja, polaaruurija ja ajakirjanik Enn Kreem ning tippfotograaf Voldemar Maask, kes tegi kaastööd ka paljudele Eesti väljaannetele. Läti delegatsiooni kuulusid Läti kirjanike liidu esimees, luuletaja Jānis Peters, kes oli ka Läti rahvarinde (*Tautas fronte*) asutajaid; Läti Ülikooli professor Artūrs Mauriņš; välisminister, jurist Nikolai Neilands ning ajaloolane Juris Goldmanis.⁴

Vestlusringi, mida võiks nimetada ka pressikonverentsiks, juhatas agentuuri juhatuse esimehe Valentin Falini (kes hiljem oli MRP komisjonis salaleppe hukkamõistmise vastu) asetäitja Vladimir Miljutenko, kes Moskvasse akrediteeritud välisajakirjanikke hästi tundis ja nendega koduselt vestles.

Esimest päevakorrapunkti sissejuhatavas retrospektiivses sõnavõtus püüdsin ma arutelu suunata laiemale pinnale ja rõhutasin Baltimaade õnnetut asendit Läänemere piirkonnas, kus suurriikide huvid ristumine, võimuambitsioonid ja konkurents on viinud põlisrahvad korduvalt rahvusliku katastroofi lävele; eriti tihti on vahetunud siin võim 20. sajandil.⁵ Ma ei öelnud midagi uut, ent tollal polnud niisugune geopoliitiline aabitsatõde Nõukogudemaal ametlikult kuidagi aktsepteeritud, pigem oli see kvalifitseeritud „kodanlikuks väärdõpetuseks“, kuid keegi ei vaielnud vastu. Balti riikide maailmakaardile ilmumise õigustuseks nimetasin nende rahvaste valmisolekut omariikluseks ja rahvusliku enesemääramise õigust.

Nagu võis prognoosida, ei pääsenud vestlusringi kutsutud eksperdid vastamast teravatele küsimustele, mis puudutasid liiduvabariikide õigusi ja vahekorda Moskvaga, üleminekut täielikule isemajandamisele ja muidugi rahvussuhteid.

Steven Strasser Newsweek`ist küsis ettenägelikult nn. ekstremistlike gruppide populaarsuse kasvu kohta lähemal kahel-kolmel aastal, mis võib kujuneda ohuks *perestroika* saatusele. Võib-olla mõtles ta selle all suurriigi lagunemist separatismi läbi või erakorralist olukorda koos kõva käe valitsusega, aga mõlemas oli tal õigus, nii läkski.

Natsionalismi tõusu probleemile osutasid oma küsimustes ka Philadelphia Inquirer`i korrespondent Steven Goldstein ja AP korrespondent Mark Porubkanski. Klara Hallik, kes kõneles veenvalt ja emotsionaalselt, Juris Goldmanis jt. nentisid, et rahvusprobleemid Nõukogude Liidus eksisteerivad ja nende päevakorda kerkimine on avalikustamise tingimustes mõödapääsmatu. Rootsi päevalehe Dagens Nyheter korrespondent Harald Hamrin küsis: „Majanduse ekstensiivse arengu tõttu toimus migratsioon Baltimaadesse teistest liiduvabariikidest. Milline on olukord praegu?“ Siinkohal löid meie vastustes läbi pessimistlikud prognoosid. Arvo Kuddo tõi konkreetseid arve selle kohta, kuidas on migrantide massiline sissevool muutnud Eesti rahvuslikku koostist nii, et 2000. aastal on seal prognoosi kohaselt eestlasi vaid 56–57% rahvastikust. Suurem osa debatist, õigemini küll ajakirjanike küsimustele vastamisest, kulgeski migratsiooni ja põlisrahvaste osakaalu kriitilise vähenemise (Eestis ja Lätis) ümber. Akadeemia korrespondentliige Jaan Rebane tunnistas, et ülemäärast sisserännet soodustavad n.-õ. objektiivsed põhjused, kõigepealt Eesti suhteliselt paremad elamistingimused.⁶

⁴ Spisok učastnikov „Kruglogo stola“ v konferenc-zale „Viru“ 11.02.1988 g. Autori arhiiv.

⁵ D. Kazutin. Čerez tri goda – v Talline? Zаметki o „Kruglom stole“ pribaltijskix respublik. – Molodež` Ėstonii, 02.03.1988. Äratrük ajalehest Moskovskije Novosti, 28.02.1988.

⁶ Nõukogude Baltikum eile, täna ja homme. APN-i vestlusring (ETA). – Rahva Hääl, 13.02.1988.

Teet Kallas tõrjus väidet, et Eestis on laialt levinud rahvuslik ekstremism; Öismäe poisikeste kakkusest ei saavat seda järeldada. Ülo Tuulik rõhutas üldise kultuuri ja hariduse tähtsust eri rahvusest inimeste tsiviliseeritud suhtlemises. Ta rääkis lootusest, et pessimistlikud demograafilised prognoosid ei lähe täide. Jutuks tuli migrantide juurtetus, madal kultuuritase, kohalike keelte mitteoskamine ja eraldumine omakeelsetesse kollektiividesse. Öhku jäi rip-puma küsimus, kas Eestis ja Lätis on tegemist Moskva teadlikult kavandatud venestuspoliitika (venestamise sõna ei kasutatud) või on massilisel immigratsioonil üksnes sotsiaal-majanduslikud põhjused. Niisuguste küsimuste suhteliselt avameelne arutelu ametlikul foorumil oli tollastes oludes täiesti tavatu. Nähtavasti seetõttu valgustas ETA pressikokkuvõtte kuus tundi väldanud vestlusringi üsna pealiskaudselt, jättes kohati välja ja siludes teravamaid kohti. Moskva lehtedes oli APN-i ümarlauast ja Balti piirkonna sotsiaal-majanduslike probleemide olemusest rohkem juttu. Teavet sellest foorumist Tallinnas edastasid infokanalid üle kogu maailma, sh. CBS ja AP *news release*. „Räägitu igatahes veenis, et käes on tõe aeg. On tunne, et seisame selles asjas veel õhukesel jääl,“ ütles Teet Kallas kultuurilehes.⁷

Abiks lektorile

Kui Hirvepargi koosolekut võeti enne selle toimumist ENSV võimuladvikus üsna muretult ja üleolevalt, siis seda ei saa öelda Eesti Vabariigi 70. aastapäeva kohta. Valusaid õppetunde arvestades hakati vastutegevuseks valmistuma varakult, kohe pärast 1987. aasta augustisündmusi. Seekord ei jäetud midagi hea õnne või saatuse hooleks. Ka Moskva ütles siinjuures korduvalt oma karmi ja kaaluka sõna.

Mida lähemale 24. veebruar jõudis, seda elavamaks muutus närviline askeldamine parteilistes struktuurides ja võttis sõna otseses mõttes ülemaalsed mõõtmed. Enne tuli üle elada veel Tartu rahulepingu sõlmimise aastapäev 2. veebruaril, kui Tartus pilgeni rahvast täis TRÜ Vanemuise ringauditooriumis toimus suur ajaloolaste osalusega (Kaido Jaanson esines kõnega) rahvakoosolek, kus Eke-Pärt Nõmm tegi ettepaneku ERSK asutamiseks, ja teenistuskooertega miilitsad ajasid tänaval rahvast laiali. Jaanuarist 1988 alates oli 24. veebruar püsivalt EKP Keskkomitee büroo päevakorras, võeti vastu paljusónalisi otsuseid ja tehti mitmesuguseid vastumeetmete plaane. Vaino palus isegi abi Moskvast, et seal astutaks diplomaatilisi samme välisraadiote ässitava tegevuse vastu.⁸ Küsimus polnud mitte niivõrd erimeelsete üksikutes aktsioonides ja protestides, vaid hirmus massilise rahvaliikumise ees.

Tähtpäevakohase kirjanduse puudumise üle kurta ei saanud. Teine asi on see, mida seal kirjutati. Mõned aastad varem oli ilmunud mitu dokumentide kogumikku, kus avaldati välja-võtte iseseisvusmanifestist, paar Päästekomitee päevakäsku, Tartu rahulepingu tekst ilma kaardita, baasideleping (1939) ilma konfidentsiaalse lisaprotokollita ja rida teisi Eesti Vabariigi loomist ja hävitamist puudutavaid dokumente ja materjale.⁹ Mõne uudsenähtava seisukoha, valdavalt küll faktoloogia ja detailide osas, võis leida ka Oktoobrirevolutsiooni juubeliks ilmunud teostest.¹⁰ Siin sobib nimetada näiteks Mati Grafi käsitlust enamlaste ja pahempoolsete

⁷ Avameelselt ka kõige raskemast ... [T. Kallase intervjuu.] – Sirp ja Vasar, 26.02.1988.

⁸ K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek ja Eesti vabanemine. – Hirvepark 1987. 20 aastat kodanikualgatust, mis muutis Eesti lähiajalugu. Peatoim T. Tannberg. Tallinn: MTÜ Kultuuriselts Hirvepark, 2007, lk. 49.

⁹ Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918–1920. Dokumente ja materjale, I–II. Peatoim K. Siilivask, toim H. Arumäe. Tallinn: EKP KK Partei Ajaloo Instituut, 1984–1986; Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917–1940. Eesti NSV astumine NSV Liidu koosseisu. Koost. H. Arumäe, O. Kuuli, A. Liebman, E. Mattisen, K. Siilivask, toim. J. Kahk. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Eesti NSV Välisministeerium, 1986.

¹⁰ Suur Oktoober ja Eesti. Artiklite kogumik. Koost A. Liebman, toim. E. Lõbu. (Tõid EKP ajaloo alalt, XII.) Tallinn: EKP KK Partei Ajaloo Instituut, 1987.

esseeride suhetest.¹¹ Nende publikatsioonidega oli veidi kergitatud saladuskatet mõnedelt lähiajaloo „valgetelt laikudelt“.

Uurijatel on jäänud kahe silma vahele tõsiasi, et siiski juba 1987. aasta novembris tulid Ajaloo Instituudi sektorijuhatajad akadeemik Karl Siilivask ja samal aastal end ajaloodoktoriks väidelnud Heino Arumäe välja kahe riigi (kodanlik Eesti Vabariik ja Eesti Tööraha Kommune) ja kahe sõja (kodusõda ning Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vaheline sõda) kontseptsiooniga. Vabadussõja teist etappi nimetasid nad Nõukogude–Eesti sõjaks, kus enamik eesti rahvast pooldas demokraatlikku Eesti Vabariiki ja sõjavägi oli valmis selle eest võitlema. Niisugune tees oli samm edasi kodusõja ja välismaise sõjalise interventsiooni kontseptsiooni revideerimisel. Piiri kahe sõja vahele tõmbasid autorid sinna, kus poliitiline olukord kardinaalselt muutus Eesti Asutava Kogu valimistega (aprill 1919) ja kommuuni eneselikvideerimisega (juuni 1919).¹²

1988. aasta jaanuaris-veebruaries ilmunud töödest on kõnealuses seoses kõige silmatorkavam ja tõepärasem noore ajaloolase Küllö Arjakase faktitiie üllitis Eesti riikliku iseseisvuse kujunemisest laial ajaloolisel taustal Rein Veidemanni toimetatud Vikerkaare veebruarikuu numbris (impressumi järgi oli trükiarv 36 000), kus on kasutatud nii Nõukogude kui ka eesti-aegseid allikaid. Toimetuse kommentaaris sellele omas ajas julgele ja teedrajavale üllitisele on igaks juhuks lisatud, et Eesti Vabariik sündis klassivõitluse käigus kodanluse pealejäämisena, kuid Lenini poolt juhitud revolutsioonilise Venemaa läbimõeldud välispoliitika tulemusena.¹³ Loomingu (peatoimetaja Andres Langemets) märtsikuu numbrist võib leida Toomas Haugi kirjutise rahvusvärvidest.¹⁴ Aigar Vahemetsa brošüür keskendub sündmustele 1918. aasta 24. veebruari ümber ja nendib, et sel kuupäeval ei tekkinud maailma kaardile ühtegi uut riiki.¹⁵ Tartu rahu kui „vastandliku sotsiaalse korruga riikide rahumeelse koosseksiteerimise esmakogemust“ tähtsustav professor Edgar Mattiseni raamat jõudis trükikotta alles aprillil ega jõudnud veebruariks lugejani.¹⁶

Parteikanoonilistest seisukohtadest vabanemine ja valgete laikude täiskirjutamine kulges Eesti Vabariigi 70. sünnipäeva eel siiski vaevaliselt. Minu paberite seas on alles mõned lektoritele mõeldud teemakohased rotaprintväljaanded tollest ajast. Kõige kõvem staatus neist on EKP Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna lektorite grupi materjalil, mida trükiti keskkomitees ja väljastati nimekirja alusel. Materjali autorid professorid Partei Ajaloo Instituudist Abe Liebman ja Herbert-Armin Lebbin kinnitavad, et enamlaste juhitud töörahas sai lüüa seetõttu, et tema vastu „astusid välja rahvusvahelise imperialismi ühendatud jõud“.

Peamise uuendusena on kõnealusesse teksti lülitatud Arumäe ja Siilivase eespool nimetatud kahe sõja kontseptsioon. Autorid annavad lühiülevaate ka 1939.–1940. aasta sündmustest, väites, et 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon oli oma olemuselt Oktoobrirevolutsiooni järg Eesti territooriumil, mis kinnitas Eesti tööraha täielikku toetust Nõukogude võimu taaskohetamisele Eestis ning tema astumisele Nõukogude Liidu koosseisu. Eesti Vabariigil pole seejuures üldse eluõigust ja selle kohta ei öelda ühtegi head sõna. Kinnitatakse juba varem kirjanduses öeldut, et MRP-ga tunnustati Nõukogude Liidu ajaloolisi ja strateegilisi huve

¹¹ M. Graf. Bolševike ja pahempoolsete esseeride suhetest Eestis (november 1917 – veebruar 1918). – Suur Oktoober ja Eesti, lk. 119–135.

¹² K. Siilivask, H. Arumäe. Kodu- või vabadussõda? – Rahva Hääl, 18.11.1987. Vt. ka H. Arumäe. Kas vandenõu või revolutsioon, vabadus- või kodusõda? 1917–1920. Historiograafilisi märkmeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 157 jm.

¹³ K. Arjakas. Ühe riigi sünnist. – Vikerkaar, 1988, nr. 2, lk. 61–67. Toimetuse kommentaar lk. 68.

¹⁴ T. Haug. Ühest kultuuriloo tabust. – Looming, 1988, nr. 3, lk. 406–408.

¹⁵ A. Vahemetsa. 24. veebruar 1918. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.

¹⁶ E. Mattisen. Tartu rahu. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat, 1988. Teine parandatud ja täiendatud trükk ilmus 1989. aastal.

Baltimaades.¹⁷ Ühingu „Teadus“ materjalis jõudis Siilivask järeldusele, et kuigi Eesti kodanlus tegi „peapanuse imperialistlikule välisinterventsioonile“, sh. keiserlikule Saksamaale, oli 24. veebruaril 1918 avaldatud iseseisvuse manifestil edasiste arengutele arvestatav mõju nii sise- kui välispoliitiliselt.¹⁸ Juhan Kahk, Priit Järve ja Heino Puhkim üllitasid uurijate hinnangul dogmaatilises stiilis ülevaate kodusõjast ja interventsioonist, mis ei haakunud TA Ajaloo Instituudis valitsevate meeleolude ja parteikoosoleku julgete väljaütlemistega keskkomitee aadressil, kuid sisaldas mõningaid uusi süžeesid (Maanõukogu tegevus, kodanlikud parteid, *Landeswehr*’i sõda).¹⁹

Minult tellis ühingu „Teadus“, mille kauaaegne lektor ma olin, 1987. aasta teisel poolel päevakohase kirjutise seerias „Abiks lektorile“ ja see läks trükki jaanuaris 1988. Selle tervikuna eklektilise ning nõukogulikult eufemisme, nagu sotsialismiteele asumise paratamatus, sisaldava esituse läbiv idee ja kontseptuaalne tugipunkt oli rahvaste enesemääramise õigus. See oli ka suurriiki pooldavate enamlaste programmiline loosung (kuigi nn. negatiivne nõudmine), propagandistlik „kuni lahkulöömiseni“, millest on korduvalt kirjutanud Lenin, keda ma enese kindlustamiseks ohtralt tsiteerisin. Eestlaste kujunemisega moodsa aja rahvuseks tekkisid poliitilised, majanduslikud ja kultuurilised eeldused enesemääramiseks ja rahvusriigi loomiseks. Asetasin rõhu iseseisvuse ja rahvusliku vabadusliikumise väärtustamisele, olgu siis selle kodanlikus või sotsialistlikus vormingus. Nagu mitmed teised sel teemal kirjutanud autorid, kritiseerisin Eesti enamlasti, kes pooldasid unitaarset tsentralistlikku suurriiki ja olid kategooriliselt igasuguse iseseisva riigi vastu. Ettevaatlikult märkisin ühes lauses iseseisvusaja edusamme.²⁰ Samalaadset rahvusriiklust ja demokraatlikku vabariiki väärtustavat hoiakut väljendasin veidi julgemalt veebruarikuus ilmunud ajaleheartiklites.²¹ „Ažiotaaž mõne ajaloolise daatumi ümber, mida tulnuks ammu rahulikult seletada, on täiesti üleliigne. Ajalugu ei muutu sellest karvavõrdki. Minevikku ei saa äratada ellu. Teda ei saa ka unustada.“²²

Keskkomitee osakondade märgukiri

Isegi sedalaadi mõõdukad kirjutised ei leidnud Vaino juhitud parteiladvikus heakskiitu. 1988. aasta jaanuaris koostasid EKP Keskkomitee osakonnad ühise dokumendi „Märgukiri ideoloogilise situatsiooni kohta vabariigis“, milles selgitati koostajate põhimõttelisi seisukohti ka ajaloo küsimustes. Selles loosunglikus, eluvõõras ja naiivses üllitises pahandati, et ideoloogiline tsensuur on nõrgenenud ning ajakirjanduses avaldatud materjalides ja ideoloogiaküsimusi käsitlevates loengutes „kohtame tihti probleemide lahkamist ähmastelt klassipositsioonidelt, kodanliku vabariigi ja ekspuataatorlike klasside, eelkõige kulakute ja kontrrevolutsionääride idealiseerimist, vabariigi eripära iseloomustavate momentide ülehindamist“. Kodusõja ja välismaise interventsiooni kontseptsiooni revideerimisse suhtusid Valge Maja osakonnad täiesti eitavalt: „Me ei nõustu mitte kunagi sellega, et „valgete liikumist“ esitatakse rahvusliku vabadusliikumisena, kodusõja mõiste asendatakse vabadussõjaga ning bolševikud-leninlased pannakse ühele pulgale kontrrevolutsionääridega. Meil tuleb inimestele selgitada, et kodanlik

¹⁷ A. Liebman, H.-A. Lebbin. Revolutsiooniprotsessi arengu sõlmprobleemid ja klassivõitluse dialektika Eestis (Abiks ühtsel poliitpäeval esinejale). EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna lektorite grupp. [Tallinn], 27. jaanuar 1988. [Tiraaž eesti keeles 410, vene keeles 290, rotaprint.]

¹⁸ K. Siilivask. Klassivõitlus ja iseseisvuse küsimus Eestis Nõukogude võimu kindlustamise perioodil (1917–1918). Tallinn: Eesti NSV Ühingu „Teadus“ Tallinna Linnaorganisatsiooni Juhatus, 1988. [Tiraaž 200, rotaprint.]

¹⁹ P. Kaasik, P. Piirimäe. Hirvepargi kõnekoosolek, lk. 56–57.

²⁰ T. Karjahärm. Miks tekkis Eesti kodanlik vabariik? Tallinn: Eesti NSV Ühingu „Teadus“, 1988. [Trükiarv eesti keeles 1500, vene keeles 800, rotaprint.]

²¹ T. Karjahärm. Ajalugu on meiega. Ühtse poliitpäeva eel. – Õhtuleht, 08.02.1988; T. Karjahärm. Mõnest Eesti Vabariigi tekkimise küsimusest. – Aja Pulss, 1988, nr. 4, lk. 3–4.

²² T. Karjahärm. Iseseisvumise taustast. – Sirp ja Vasar, 19.02.1988.

Eesti Vabariik tekkis mitte eesti rahva poolt tsarismi ja välisinterventide vastu peetud võitluse, vaid natsionalistliku kodanluse, inglise interventide, tsaristlike monarhistide ja saksa okupantide liidu tulemusena. See vabariik oli sihitud Eesti töörahva vastu ning kuulutati 24. veebruaril 1918 välja mitte rahva üleüldise tahteavalduse tulemusena, vaid kontrrevolutsioonäride tääkide toetusel.²³

9. veebruaril 1988 tegi Ajaloo Instituudi parteikoosolek selle ülidogmaatilise märgukirja teesid maatas, heites Keskkomitee osakondade töötajatele ette „ebakompetentsust, asjatundmatust ja puudulikku kvalifikatsiooni, võimetust analüüsida ja hinnata sisuliselt vabariigis toimuvaid nähtusi ja protsesse ning nende tegelikke põhjusi“. Eesti Vabariigi tekkimise käsitlus tunnistati ajaloolisele tööle mittevastavaks.²⁴

Ajakirjanduse ohjamiseks mõeldud juhendmaterjalis kinnitas Silvi-Aire Villo, et 24. veebruari tähistamine on „ühiskonna- ja sotsialismivastane aktsioon“, millele tuleb anda vastulööki.²⁵ Perioodilised väljaanded ei suhtunud niisugustesse juhtnööridesse kuigi entusiastlikult, isegi mitte keskkomitee häälekandja Rahva Häääl, kuid ka vabaks eneseväljenduseks avalikul tribüünil polnud aeg veel küps. Vabadussõjast ja omariikluse tekkest sai tsensuurivabalt kirjutada alates 1988. aasta sügisest.²⁶

Nurjunud loeng Valges Majas

16. jaanuaril 1988 asendas EKP Keskkomitee VII pleenum senise ideoloogiasekretäri Rein Ristlaane rahva hulgas populaarse Indrek Toomega, kes oli ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja; teda toetasid ka eestimeelsed parteilased ja haritlased. Aruandekõnes tegi Vaino Ristlaane maatas ja isiklikult süüdlaseks puudujääkide eest internatsionalistlikus kasvatus töös, kontrapropagandas ja võitluses pead tõstnud natsionalismi vastu.²⁷

Järgmisel teisipäeval, 19. jaanuaril asus Toome oma uude kabinetti Valge Maja 9. korrusel ja samal hommikupoolikul oli mul keskkomitee väikeses saalis loeng rajoonikomiteede sekretäridele ja ideoloogiaosakondade juhtidele. Saal oli pealinna komandeeritud funktsionäridest tulvil ja sumises rõõmsalt. Toome pöördus koosolijate poole, tutvustas ennast uues ametis ja andis sõna mulle kui „asjatundjale, kes teab paremini“; ise ta lahkus. Olin saanud kõnelda vaevalt veerand tundi, võib-olla ka vähem, kui sisse astus propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Silvi-Aire Villo esimene asetäitja Nina Startšenko ja teatas ärritunult, et minu esinemine lõpetatakse, kuna autor esitab isiklikke vaateid, mis lähevad lahku partei seisukohtadest. Hämmastunud ideoloogiatöötajatele lubas ta saata esinema uue lektori Partei Ajaloo Instituudist, kes peab loengu, mis lähtub „klassipositsioonilt“ – sõna, mis läks Vaino ajal parteilises žargoonis jälle moodi. Mul ei olnud tookord aega selle ootamatu sündmuse olemuse ja tagajärgede üle pikemalt mõtiskleda, ei teadnud ma siis ka niisuguse kõnepuldust mahavõtmise tagamaid. Kuulutati välja vaheaeg ja kohe ümbritses mind rida parteikomiteede sekretäre, kes soovisid kokku leppida loengu aja. Mäletan neist Pärnu sekretäri Kersti Reid, Viljandi ja Võru parteikomiteede esindajaid. Mind ootasid ees esinemised maarajoonikeskuste suurtes saalides, mis olid pilgeni rahvast täis. Seegi episood andis tunnistust tõsiasjast, et hirm keskkomitee karistava käe ees oli hakanud haihtuma isegi rajoonide parteitöötajates. Teisest küljest polnud sel ajamomendil nähtavasti võtta kuigi palju niisuguseid lektoreid,

²³ EKP keskkomitee osakonnad. Märgukiri ideoloogilise situatsiooni kohta vabariigis, 21.01.88. RA, ERAF, f. 1, n. 4, s. 7065, l. 11–20.

²⁴ ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi parteibüroo sekretär David Vseviov EKP Keskkomiteele ja Tallinna Lenini rajoonikomiteele, 22.02.1988. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 141, l. 8–11a.

²⁵ S.-A. Villo. Osnovnye napravlenija i akcenty kontrpropagandistskix materialov v presse (isxodja iz soderžanija antisovetskoj „deklaracii“ èkstremitov), 01.02.1988. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 120, l. 17–18.

²⁶ T. Karjahärm. Mõtteid Eesti iseseisvussõjast. [Intervjuu toimetusele.] – Rahva Häääl, 25.11.1988.

²⁷ V. Širokov. (Korr. „Pravdy“). Inercija prežnix podxodov. – Pravda, 22.01.1988.

kes oleks soovinud astuda sadade ja tuhandete uudishimulike kuulajate ette, kus neid tabas küsimusteraha.

Alles mitu aastat hiljem sain teada selle episoodi tagapõhjust. Nimelt kuulas ja lindistas minu esinemist (mis otstarbel?) keskkomitees teises ruumis end sisse seadnud Moskva seltsimees, kellele sünkroonselt tõlgiti minu kõne vene keelde. Ajaloolase haridusega kakskeelse tõlgi jutustuse järgi läks pealtkuulaja üha enam närvi ja hakkas vihast keema. Ju siis tundus talle ülima ketserlusena ja partei teotamisena minu jutt rahvaste enesemääramisest ja iseseisvast Eestist. Nähtavasti polnud pealtkuulaja tehniline tööjõud, kes üksnes salvestab; miks muidu ärritas teda minu loengu sisu. Mis liinis seltsimees Eestisse tuli, kas partei või KGB liinis, pole mulle teada. Pärast Hirveparki ja analoogilisi sündmusi Riias ja Vilniuses käisid mitmesuguse tasemega kontrollbrigaadid ja komisjonid Pribaltikas pidevalt. Võib-olla oli tema ülesandeks kureerida ideoloogiasekretäride vahetust ja kontrollida NLKP KK otsuse „Natsionalistlikest ilmingutest Balti liiduvabariikides“ (14.12.1987) täitmist, ühes sellega ka uurida, kuidas kulgeb vastulöögi ettevalmistamine läheneva Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamisele. Võib-olla oli kõnealune isik NLKP Keskkomitee vastutav töötaja A. Jartšak, üks Baltikumi kuraatoritest, kelle nimi figureerib keskkomitee büroo protokollis 19. jaanuarist 1988²⁸ ja kes ka hiljem viibis korduvalt Eestis. Tollane propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja esimene asetäitja ja keskkomitee liikmekandidaat Nina Startšenko võis olla Moskva seltsimehe saatja ja kohapealne abiline.

30. jaanuaril 1988 tegi 40 kirjale (1980) allakirjutamise pärast põlu alla sattunud kolleeg Rein Ruutsoo oma päevaraamatusse sissekande: „Pinged kasvavad – parteiline eliit lõheneb. Karjahärm olevat KK-s juba ebasoosingus. Keskkomitee tellitud ettekanne Poliitharidusmajas 24. veebruari kohta Eesti ajaloos, mis pidi taastama „leninliku tõe“, lõppes skandaaliga – esinemine katkestati! Kuid kokku aetud kuulajad – rajoonide parteisekretärid – palusid teda esinema rajoonidesse.“²⁹

Ma ei tea, milliseid vastukajasisid tekitas mainitud episood EKP Keskkomitee aparaadis, kuid minu jaoks polnud sel mingeid tagajärgi. See polnud takistuseks minu esinemisele keskkomitee büroo istungite saalis (Vaino ja Rüütel puudusid) ja julgeoleku peamajas Pagari tänaval. Tõsi, viimasena märgitud paigas, kus mind võttis vastu eestlasest partorg, teatas eesistuja minu venekeelse loengu lõppedes, et järgmisel korral on lektoriks akadeemik Viktor Maamägi; küsimusi mulle ei olnud, vastuväiteid samuti mitte.

48 kiri

8. veebruaril 1988 esitas MRP-AEG liige Erik Udam Tallinna linnavõimudele palve lubada korraldada meelevaldus Tammsaare monumendi esisel platsil, vastus oli eitav. Ära öeldi ka Vello Väärtnõu, Eke-Pärt Nõmme, Eve Pärnaste ja Ärvi Orula taotlusele.³⁰

19. veebruaril 1988 ilmus Indrek Toome toetusel Rahva Hääles ning Sirp ja Vasaras 48 avalikkusele tuntud inimese, peamiselt kultuuritegelase kiri, mis kutsus üles „säilitama rahu ja väärikust“ ning mitte korraldama meelevaldust, mis võib viia kokkupõrgeteni, nagu Tartus 2. veebruaril, ning puhuda tuult vanameelsete purjedesse. Võimaliku konflikti, mille tagajärgi oli raske ette näha, vältimine oli pöördumise ja allakirjutanut eelnevate arutluste peamine mõte. Kirja autorid distantseerusid nii „ekstremistlikest väljaastumistest“ kui ka „natsionalistlik-šovinistlikest ja stalinistlikest ringkondadest“.³¹

²⁸ EKP KK büroo istungite regestid, III. 1971–1991. Koost. T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011, lk. 509.

²⁹ R. Ruutsoo. Lehekülgi päevaraamatust 1988, [I]. – Looming 2008, nr. 5, lk. 754.

³⁰ Teadaanne. – Õhtuleht, 22.02.1988. Teistel andmetel kirjutasi teisele taotlusele alla Eve Pärnaste, Vello Väärtnõu ja Arvo Pesti. (M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Teine triikk. Juhtiv toim. M. Makko. Tallinn: SE&JS, 2000, lk. 229, 233.)

³¹ Eestimaa elanikele! – Rahva Häälel, 19.02.1988; Sirp ja Vasar, 19.02.1988.

RahvaHÄäl Nr. 42 [13733] 19. veebruar

EESTIMAA ELANIKELE!

Muutused ühiskonna juhtimises on loonud positiivse õhkkonna rahva omaalgatuse tekkeks paljudes eluvaldkondades. Toetust ja heakskiitu väärivad sõjalitu vähendavad kokkulepped välispoliitikas, M. Gorbatšovi avaldus Afganistani kohta, esimesed konkreetsed sammud avalikustamisel ja demokraatiseerimisel, ausamas suhtumises ajalooliste sündmuste ja protsesside hindamisse, sealhulgas istukultuurilise repressioonide tingimusteta hukkamõist ja süütute ohvrite mälestuse jäädvustamine.

Kogu Eestimaa elanikkonna otsest osavõttu vajab kursi võtmine vabariigi ülevõtmiseks isemajandamisele, bürokraatiapea- ja riigivõimutuse piiramisele ning vaba omavalitsusliku alge- ja tegevdamisele meie elus. Tõelise võrdõiguslikkuse ja rahvaste sõpruse sõlmendamiseks on vajalik lähtuda kaalu hiljutised otsused keele- ja migratsiooniküsimustes. Rahva õhksakkisoonidega pidurdus Vürumaa fosforidimaardla kasutuselevõtt. Ütmine senine positiivne kogemus vajab kindlustamist ja edasiarendamist, see on ainus tee, millel pole mõistuspärast alternatiivi.

Lähene ajaloo tähtpäev — 70 aastat omariikluse väljakuulutamisele Eestis. On hea, et muutunud ühiskondlik atmosfäär võimaldab seda sündmust objektiivselt käsitleda, ilma võitshäbi ja põhjudamata hirmuta. Lestame, et sellisel, ilma poliitiseerimisega ja ülekindlustamiseta võiks toimuda ka selle sündmuse märkimine teaduslikel konverentsidel, korrektsel dispuutidel ja kajastamine ajakirjanduses. 2. veebruaril 1988. a. Tartu tänavatel toimunu näitas, et ekstreemistlikud väljaastumised õhelt poolt ning korraldusorganite ülesingutatud tegevusine teiselt poolt kutsuvad esle kokkupõrkeid, mida pole meil keele- ja poliitika ja millel pole midagi ühist kogu meie riigi käimasoleva demokraatiseerimisega. Tähtselt meelevaldused, sõltumata nende arvukusest ja osavõtjate subjektiivselt kavatatust, on suhtuvad praegu meil käimasolevat positiivset protsessi ja võivad äratada natsionalistlik-sovinistlikke ja stalinistlikke ringkondi. Üleminekuks vastupealetungile koostisminevate positsioonide taasisvõitmiseks. Olukorra selline teravnemine välistaks viijaka dialoogi kõigis olulistest probleemidest.

Kutsume üles Eestimaa elanikkonda ja võimuroganeid säilitama rahu ning väärikust ja mitte arendama vastastikuselt provokatsioone tegevust, mis põhimõtteliselt, ohustab meie ühiseid eesmärke sotsialistlikul demokraatial, rahvaste sõprusel ja inimväärikusel põhineva ühiskonna loomisel.

Jaak Allik, Eino Baskin, Vladimir Beekman, Rem Blum, Jaan Ellart, Ignar Fjok, Mati Graf, Ene Ilion, Siim Kallas, Teet Kallas, Toomas Karjahärm, Kalju Klisk, Kalju Komissarov, Nikolai Kormašov, Anatoli Krikuu, Jaan Kross, Venno Laul, Tih Made, Heino Mandri, Lennart Meri, Mikki Mikiver, Viktor Palm, Enn Põldroos, Priit Pärn, Villem Raam, Paul-Eerik Rummo, Jaan Rätas, Jaak Salumets, Oleg Sapozhnik, Edgar Savisaar, Mark Soosaar, Lepo Sumeru, Hagi Sein, Rein Zupping, Mati Talvik, Eino Tamberg, Mihkel Tiks, Mikki Tiitma, Andres Toits, Lea Tormis, Dto Tuulik, Mati Unt, Heinz Valk, Lembit Valt, Arvo Valtton, Rein Veidemann, Aarne Üksküla, Ants Üleoja

Üleskute „Eestimaa elanikele!“ – Rahva Hääl, 19.02.1988.

kannetes Eesti 20. sajandi ajaloo uurimiseis. Kõlama jäi rahulolematuse olemasoleva historiograafia ja ajalooallikate juurde pääsemisega. 22. veebruaril toimus Tallinnas ajalooinstituutide ja ühingu „Teadus“ korraldusel analoogne teaduskonverents „Eesti aastail 1917–1920“ nelja ettekandega, kus ma rääkisin iseseisva riikluse tekkimise tingimustest ja rahvusvahelisest taustast. Ettekandjate kõrval võtsid sõna ja esitasid küsimusi ka MRP-AEG grupi liikmed. Grupi asutajaliige Jüri Mikki, kes oli kirjutanud avaliku kirja Gorbatšovile, tundis huvi minu uuri-

Märkimisväärtne on see, et üleskutses figureerib sõna „omariiklus“ ilma jutumärkide ja epiteedita „kodanlik“ ning nenditakse, et see „ajaloo tähtpäev“ väärivad arutelusid teaduslikel konverentsidel, korrektsel dispuutidel ja ajakirjanduses. Sellega andsime mõista, et võimude brutaalne käitumine ja ametlik ajalookäsitlus meid ei rahulda, ent ajalooküsimusi ei saa paugupealt lahendada miitingutel. Rein Ruutsoo mälestuste järgi olid kirja, „mis tegelikult appikarje, et löömaks ei läheks“, aluse koostajad Jaak Allik ja Kalju Komissarov.³² Mati Grafi andmeil osalesid kirja koostamisel veel Märt Kubo (see toimus tema korteris), Jevgeni Golikov ja Jaak Viller.³³ Suur osa allakirjutajast olid peatsed rahvarinde asutajad ja hiljem tuntud poliitikud, keda California ülikooli professor Rein Taagepera nimetas oma tollases analüüsis mõõdukateks ja autonomitideks.³⁴

Sel ajal niisugused konverentsid, kus tegelikult toimus Eesti Vabariigi vaikne rehabiliteerimine, Tartus ülikooli teadlaste osavõtul juba käisid. Näiteks 24. veebruaril pidas professor Sulev Vahtre teaduskonverentsil TRÜ raamatukogu saalis põhjaliku ja piduliku kõne Eesti riigi tekkimisest.

18. veebruaril toimus Tartus ülikooli aulas ülikooli, akadeemilise ajaloo instituudi ja ühingu „Teadus“ korraldusel väga esinduslik teaduskonverents „Eesti ajaloo probleemidest 1917–1940“. Esinesid Karl Siilivask, Edgar Mattisen, Igor Gräzin/ Maie Ruus, Kaido Jaanson, Hannes Valter, Evald Laasi, Ants Ruumann, Ea Jansen, Jüri Ant ja Heino Arumäe.³⁵ Kesksel kohal oli ette-

³² R. Ruutsoo. Lehekülgi päevaraamatust 1988, [II]. – Looming, 2008, nr. 6, lk. 895.

³³ M. Graf. Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini. [Tallinn:]: Argo, 2008, lk. 276.

³⁴ R. Taagepera. Estonia Under Gorbachev: Stalinists, Autonomists, and Nationalists. Paper prepared for the Conference on Soviet Cultural politics: Gorbachev and the Non-Russian Nationalities, USIA Office of Research and IREX, Washington, DC, 29 April 1988. [Käsikirja.] Autori arhiiv.

³⁵ Märkmeid ajaloo konverentsilt. – Edasi, 24.02.1988.

mistöö ja arhiividokumentide avaldamise vastu, mida ma talle ka lahkelt seletasin. Meelde on jäänud, et Vabadussõjast kõneles „uute dokumentide“ põhjal Hannes Valter.³⁶ Neid rohkearvulise publikuga konverentse võiks pidada 24. veebruari diskussioonide peaprooviks.

Arnold Rüütli kõne

Ülemnõukogu presiidiumi esimehe Arnold Rüütli esinemist 22. veebruaril televisioonis seoses Nõukogude armee aastapäevaga on tõlgendatud mitmeti, ka kui Eesti iseseisvuse taastamise vastast avaldust.³⁷ Rüütel kutsus üles rahule ja tasakaalukusele, sarjas tohutu suurt ja privileegeeritud bürokraatiaaparaati, spekulante ja marurahvuslasi, kes kõik on uutmise vaenlased. Tema küllaltki abstraktne kõne sisaldas mitmesuguseid kaugeleulatuvaid vihjeid: tarbekaupade ja toiduainetega kindlustatud inimväärsest elust, kodanikutunde ärkamisest, juhtide demokraatlikust valimisest, rahvusliku ajaloo ja kultuuripärandi ümberhindamisest, rahvusprobleemidest eestlaste ja venelaste vahel. Kõneleja mainis omariikluse väljakuulutamist ja kinnitas, et „tagasiteed kodanliku Eesti Vabariigi juurde ei ole“. Tema sõnul on kõik meie raskused ja probleemid, võidud ja kaotused kõigi Nõukogude rahvaste ühised probleemid, seega olgu separatism välistatud.³⁸

Ülemnõukogu presiidiumi avalduses ülistati *perestroika*'t ja *glasnost*'it, tauniti ühiskonnas vaenu ja arveteõiendamise ohutamist, välis- ja sisemaiste jõudude sotsialismivaenulikke provokatsioone. Samas osutati väikerahva eksistentsi ohustatusele ja Balti riikide inkorporeerimise mittetunnustamisele USA poolt. Suure kodumaa loosungiga ja rahvaste sõpruse, tegelikult segipaiskamise, poliitikaga polnud ilmselgelt kooskõlas ka niisugune avalduse tees: „Igal rahval – olgu ta suur või väike – on õigus olemasolule, on õigus elada nõnda, nagu ta ise õigeks peab.“³⁹ Pigem on siin kaudne vihje ka võimalikule eraldumisele ja iseolemisele. Ma ei tea, kes selle teksti koostas, kuid neid ridu lugedes tundub, et Toompeal/Kadriorus, kuigi seal mingeid tähtsaid otsuseid ilma Valge Maja heakskiiduta sel ajal teha ei saanud, valitses mõnevõrra vabam vaim. Ülemnõukogu presiidium ja keskkomitee mängisid justkui „head ja paha politseinikku“. Samal päeval ilmus TA Presiidiumi avaldus, kus muu hulgas öeldi lühidalt, et Eestis rajatud vabariik oli „sammuks edasi rahvuslikus arengus“ (rahvuslik-administratiivne ühtsus, emakeelne kool, saksa parunite maavalduse likvideerimine).⁴⁰

Nagu hiljem kuulda, polnud Võidu väljakule kokku aetud protestimiitingule „välismaise vahelesegamise vastu“ 24. veebruaril lihtne kõnelejaid leida. Kõnesid peeti seal mitmesuguseid. Kunstnike liidu esimehe Enn Põldroosi esinemine oli ühiskonna- ja võimukriitiline ning rahva initsiatiivil korraldatavaid meelevaldusi toetav. „Kui meil millestki puudust pole, siis on need puudused, probleemid ja mured.“ Kõneleja taunis manipuleerimist natsionalismiga, nimetas protestimiitingut „ülalt organiseerituks“ ja kahtles üldse niisuguse kogunemise mõttekuses.⁴¹

Tammsaare juures

Lahkusin kodust keskturu juures umbes pool kuus, et jõuda kella kuueks Estoniasse. Oli niiske ja mõõdukalt jahe ning hakkas hämarduma. Eesootav teadmatus tekitas kõheda ja ebamugava sisetunde. Hirmu esinemise ees ei olnud, kuna olin selleks ajaks üsna palju teemast

³⁶ Ajalugu tähelepanu keskpunktis (ETA). – Rahva Häääl, 24.02.1988.

³⁷ M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti, lk. 233.

³⁸ [A. Rüütel.] Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe A. Rüütli esinemine Eesti televisioonis. – Rahva Häääl, 23.02.1988.

³⁹ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi avaldus. – Õhtuleht, 20.02.1988.

⁴⁰ Eesti NSV Teaduste Akadeemia pöördumine vabariigi avalikkuse poole. – Õhtuleht, 22.02.1988.

⁴¹ Miiting Tallinnas. [Enn Põldroosi sõnavõtt 24. veebruaril 1988 miitingul Võidu väljakul.] – Sirp ja Vasar, 04.03.1988, file:///C:/Users/User/Downloads/sv_19880304_logo.pdf

kirjutanud ja suurtes auditooriumides esinenud. Kuid Eesti Vabariik 70 oli siiski teistmoodi. Kui olin jõudnud kaubamaja juurde, nägin Tammsaare pargis rahvamurdu lainetamas.

Karl Vainol oli suur kartus tänavameeleavalduste suhtes, sest need hakkasid kesklinnas silma nii möödujatele, Moskva kontrollidele kui ka Viru hotellis peatuvatele välismaalastele, sh. ajakirjanikele ja diplomaatidele. Polnud ka selge, kui palju inimesi kokku tuleb ja mida rahutu inimhulk võib ette võtta. Seetõttu eelistasid võimud inimeste suunamist saalidesse, kus valitses rahulikum ja vähemalt osaliselt kontrollitud õhkkond.

Sellest saali kutsumisest mäletatakse enamasti populaarset telemeest Mati Talvikut, kes solvanud rahvast, samuti tema TV bussi, kust Tammsaare juures kostus sõnavõtte segavat valju muusikat. Kuid tema polnud ainus meeleavaldajatega suhtleja. Mäletan, et kui ootasime kontserdisaalis küsimuste ja vastuste koosoleku algust, ütles Lenini rajoonikomitee sekretär Jaak Saarniit, kes paistis olevat ürituse tegelik organisaator, et läheme ja kutsume rahva sisse. Talvikule sekundeerisid mikrofone vahendusel linna täitevkomitee esimees Harri Lumi, TA Ajaloo Instituudi sektorijuhataja Mikk Titma, väliskommentaator ja TPI õppejõud Gabriel Hazak, Eesti Looduskaitse Seltsi esimees Jaan Eilart ja Muinsuskaitse Seltsi esimees Trivimi Velliste.⁴² MRP-AEG infobülletääni järgi olnud seal ka partei linnakomitee sekretär Ahto Vellamaa,⁴³ kes ametikoha järgi juhtis vastupropagandagruppide tööd. Talviku ja teiste siinnimetatute eesmärk polnud mitte niivõrd rahvast laiali ajada (vaevalt oleks neid kuulda võetudki), vaid saalidesse suunata, et seal saaks koosolekut alustada.

Soovimata välja parki minna, siirdusin ma kontserdisaali avarasse tualetti, kus märkasin täisvarustuses ja raadiosidet pidavaid miilitsaid, kes jälgisid olukorda ja olid valmis Tammsaare juurde, mis oli mõnekümne sammu kaugusel, appi minema. Tollal ei teadnud ma, nagu ka enamik asjaosalisi, mitte midagi valmisolekust kasutada meeleavaldajate vastu massiivset jõudu, mida põhimõtteliselt Mägi-Karabahhi veriste sündmuste taustal toetasid ka poliitbüroo mõjukad liikmed, nagu NLKP Keskkomitee sekretär Jegor Ligatšov. Paistab siiski, et füüsiline vägivald polnud Moskva obligatoorne ja eelistatav nõue ning otsustusõigus tegutsemisel konkreetses episoodides oli jäetud kohalikele halduritele. Pealegi ei tahtnud suur reformaator ja Nobeli rahupreemia kandidaat Gorbatšov oma käsi verega määrada.

Veebruaris oli ENSV siseministri salajase plaani ja otsuse (20.02.1988) järgi Tallinnas moodustatud mitmetuhandeline operatiivgrupp, kuhu kuulusid miilitsad (nende hulgas abivägi Lätist ja Leningradist, kuid võtmepositsioonidele pandi eestlased), siseväelased ja rahvamalevlased. Staapi juhtis siseminister Marko Tibar. Peale selle tegutses KGB omas liinis. Eriti karme ja laialaatuslikke repressioone kavandas oma kirjas EKP Keskkomitee teisele sekretärile Georgi Aljošinile keskkomitee parteiorganisatsioonilise töö osakonna juhataja Eduard Tšerevaško.⁴⁴ Õnneks rakendati äärmuslikke abinõusid vaid osaliselt.

Büroo uuendus- ja eestimeelne tiib jõu kasutamist ei pooldanud. Nende hulka kuulusid ka värsked ideoloogiasekretär Indrek Toome ja EKP Tallinna linnakomitee esimene sekretär Enn-Arno Sillari, kellele Vaino oli teinud ülesandeks Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamisele vastuürituste korraldamise.⁴⁵ Vägivalla ja võimalike kokkupõrgete ärahoidmine oli ka saalides esinejate peamine motivaator.⁴⁶

Väljas Tammsaare juures algas koosolek kell kuus, rahva kogunemine tunduvalt varem, Estonias algas koosolek umbes kell seitse. Filharmoonia saal oli pilgeni täis. Kõik väljasolijad

⁴² R. Spitz, T. Sildam. Kolmapäeval. – Noorte Hää, 27.02.1988; V. Niitsoo. Müüripurustajad. MRP-AEG ja ERSP lugu, Tallinn: Trükikoda OÜ Ortwil, 2002, lk. 36.

⁴³ H. Suurkask. 24. veebruar 1988, nii nagu seda kirjeldab MRP-AEG infobülletään. 24.02.2013: <http://forte.delfi.ee/news/militaaria/24-veebruar-1988-nii-nagu-seda-kirjeldab-mrp-aeg-infobulletaan?id=65727000>

⁴⁴ È. Čerevaško. Tov. Alešinu Georgiju Vasil`eviču. Predloženiija po sryvu sborišča nacionalistov 24 fevralja s. g. u pamjatnika Tammsaare, fevral` 1988. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 120, l. 23–24.

⁴⁵ M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 275–280.

⁴⁶ M. Titma. Saatus elada Nõukogude Liidus. – Eesti Päevaleht, 21.03.2006.

saalidesse ei mahtunud või soovisid pidada miitingut väljas, ka Hirvepargis ja Raekoja platsil, eriti noored.

Eesinejad ja publik

Kahte saali rahvaga suhtlema oli linnakomitee poolt organiseeritud grupp inimesi, keda parteidokumentides ja (aja)kirjanduses on nimetatud mitmeti: eksperdid, prominentsed kultuuritegelased, väitlejad, võimude esindajad, aktiiv, propagandistide agitbrigaad, vastu-propaganda grupp.⁴⁷ Mõlemas saalis domineerisid ühiskonnateadlased, valdavalt ajaloolased, kuna eeldati, et juttu tuleb peamiselt ajaloost, kuid nii see ei läinud.

Filharmonia saalis juhtis diskussiooni Jaak Saarniit, vahepeal ka teised; vastasid ajaloolased Erich Kaup ja nende ridade kirjutaja, sotsioloog Mikk Titma, loodusteadlane Jaan Eilart, linna täitevkomitee esimehe asetäitja Tiit Järve. Eelnevalt leppisime kokku Saarniidu ja Titmaga, kes juhatasid, et võimalusel anname sõna kõigile soovijatele, eelistame arutlevat stiili ega hakka väitlust vägisi kindlatesse raamidesse suruma.

Poliitharidusmajas Sakala tänaval juhatas koosolekut Eesti Reklaamfilmi partorg Mati Eliste, vastasid ajaloolased Mati Graf, Karl Siilivask, Kalev Tammistu, sotsioloog Klara Hallik, väliskommentaator Tõnu Kõrda, linna täitevkomitee sekretär Uno Veering, Oktoobri rajoonikomitee sekretär Mart Meier, rajooni haridusosakonna juhataja Valeri Aava ning haridusministeeriumist Ilmar Moss, Märt Kubo ja Ago Tuuling.⁴⁸

Esinema kutsutuid oli tõenäoliselt rohkem. Teet Kallas on meenutanud, et kutsuti teda, Laasit, Veidemanni, Hallikut. Miks just neid? „Aga ka seetõttu, et toonaste mängureeglite kohaselt peeti meid talutavamateks või sobivamateks figuurideks. [– – –] Räägiti asjust, mida teadsid kõik, aga kõigi nägudel oli seletatud ilme, nagu kuuleksid seda esimest korda elus. Nii oligi – esimest korda ja avalikult Eesti Vabariigi sünnist nende põlvkondade jaoks ju räägitigi – pealinna mitmes saalis korraga. Mis siin kontrolli alt sai väljuda – ja mismoodi saanuks seda väljumise korral kontrolli alla tagasi? Ma ei mäleta, mida otsustas Hallik, mina taandusin saalist. Mind tõmbas Tammsaare pargi poole. [– – –] Täiesti aimatav oli korraldajate pingestatud juuresolek, selline nähtamatu piiramisrõnga tunne. Aga kollektiivset hirmu õhus ei vibreerinud. See oli imeline äkkvastus: oht on, aga hirmu pole. Hiljem muutus see mitmeks aastaks kogu rahva tavaseisundiks.“⁴⁹

Kolleeg Sergei Stadnikov jõudis koos Ott Raunaga Tammsaare juurde Pegasuse kohvikust, kus samuti tähistati vabariigi aastapäeva. Ka talle jäi meelde „sisemise kartlikkuse või isegi hirmutunde järk-järgulise taandumise kiirenemine“.⁵⁰

Ajakirjanduse andmeil oli Estonia kontserdisaalis poolteist tuhat inimest, koosolek kestis seal peaaegu viis tundi; kahes saalis kokku (koos poliitharidusmajaga) olnud ligikaudu 2000 inimest.⁵¹

⁴⁷ G. Sootla, M. Maiste. Tähtaasta 1988. Filosoofilisi ja politoloogilisi etüüde. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk. 42; M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti, lk. 233; R. J. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990. Expanded and updated edition. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993, lk. 314.

⁴⁸ R. Taza. Zal Doma politprovesčeniija CK KPĖ (Sakala 3). RA, ERAF, f. 1, n. 42, s.123, l. 3–4; V. Niitsoo. Mürimurdjad. MRP-AEG ja ERSP lugu, lk. 36; M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti, lk. 237; M. Graf. Kalevipoja kojutulek, lk. 278; Rahvuslaste koosolek Poliitharidusmajas 24.02.1988. ERR audioarhiiv, RMARH-98604, <http://arhiiv.err.ee/vaata/rahvuslaste-koosolek-poliitharidusmajas>

⁴⁹ T. Kallas. Hämarusest tõusid hääled. – Postimees, 21.02.2003. <http://www.postimees.ee/2001409/hamarusest-tousid-haaled>

⁵⁰ S. Stadnikov. Kogu tööde Mati Talvikust, Jaan Taltsist, Enn Põldroosist ja Trivimi Vellistest ehk päevast täna 25 aastat tagasi. – Delfi, 24. veebruar 2013. <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/arvamus/sergei-stadnikov-kogu-tode-mati-talvikust-jaan-taltsist-enn-poldroosist-ja-trivimi-vellistest-ehk-paevast-tana-25-aastat-tagasi?id=65726096>

⁵¹ Arvestused ei õigustanud end (ETA). – Rahva Hääle, 26.02.1988; M. Mets. Eilsest targemana? – Rahva Hääle, 27.02.1988. Teistel andmetel oli Estonia kontserdisaalis u. 2000 osalejat. (Käskkirjaline ülevaade MRP-AEG tegevusest 1987–1988. – Hirvepark 1987, lk. 290.)

Kokkutulnute seas oli küllalt palju noori ja perekondi lastega. MRP-AEG liikmed ja tuntumad erimeelsed olid KGB ja miilitsa poolt mitmesugustel ettekäändel 24. veebruaril isoleeritud. Mati Kiirend oli kinnivõtmisest pääsenud ja võttis Tammsaare juures sõna, nõudes kinnipeetute vabastamist. Saalis lava poolt vaadatuna istusid kompaktselt parteris kinnipeetute perekonnaliikmed. Üks seltskond oli parteitöötajaid, julgeolekumehi ja erariides miilitsaid, kes istusid paremal, jäädes esinejate ja publiku vahele, neid oli muidugi ka mujal saalis ja veelgi rohkem väljas.

Saali koosoleku küsimused

Et tegemist oli ajaloolise tähtpäevaga, siis andis koosoleku juhataja esimesena sõna mulle. Mul ei ole stenogrammi ja ma ei mäleta täpset sõnastust, kuid ütlesin, et täna 70 aastat tagasi oli erakordne päev, esmakordselt eesti rahva ajaloos kuulutati välja Eesti riik. Edasi rääkisin omariikluse eeldustest ja enesemääramise õigusest.

Kuna koosolek oli üles ehitatud küsimuste-vastuste formaadile, siis oli küsimusi väga palju. Neid esitati nii kirjalikult kui ka suuliselt. Nende kokkulugemise ja lahterdamisega nägid aparaaditöötajad hiljem tõsist vaeva. Jaak Saarniit pani kirja (ilmselt stenogrammi järgi) 122 küsimust, mis esitati Estonia kontserdisaali koosolekul, lisaks mõned repliigid, esseed ja luuletused.⁵² Poliitharidusmaja koosoleku kohta on Rahvusarhiivis mitu kirjeldust,⁵³ samuti fonogramm ERR audioarhiivis.⁵⁴ Estonia koosoleku videosalvestust ega fonogrammi pole ERR arhiivis leitud, võimalik, et see hävis pealehindamisega, kuna kvaliteetset videolinti oli tollal napilt.⁵⁵ EKP Tallinna Oktoobri rajoonikomitee sekretär Mart Meier pani kirja 19 küsimust ja 3 ettepanekut, kuid neid oli tema enda sõnul poliitharidusmaja koosolekul palju rohkem.⁵⁶ Kahe koosoleku summaarne kokkuvõte ametkondlikuks kasutamiseks, mis on nähtavasti koostatud keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonnas, sisaldab u. 150 küsimust.⁵⁷ Küsimused olid formuleeritud enamasti asjatundlikult ja arusaadavalt ning löid otse haige ühiskonna valupunktide pihta, raputades kehtiva korra alustugesid. Kõneaineks olid *glasnost* ja demokraatia (mitmeparteilisus, juhtide vastutus), võimude repressioonid minevikus (küüditamised) ja olevikus (meeleavalduste keelamine, erimeelsete isoleerimine), Eesti riikluse tekkimine ja hävitamine, enesemääramine, sümboolika (rahvusvärvid, lipp), kompartei rahvuspoliitika ja rahvussuhted, rahvuslus, venestamine, eestlasi ähvardav demograafiline katastroof ja muulaste massiline sissevool, eesti keele ja kultuuri saatus, majanduskriis ja isemajandamine, ökoloogia.

Korduvalt tehti kontserdisaalis ettepanek hääletada kohe sealsamas saalis Eesti iseseisvuse taastamise üle. Poliitharidusmajas pidas jurist Enn Talp piduliku juubelikõne ja palus tõusta püsti neil, kes tahavad elada iseseisvas Eestis. Püsti tõusis hulk inimesi.

Mõned näited küsimustikust: „114. Sm. Karjahärm on samuti arvamusel, et igal rahvusel peab olema enesemääramisõigus. Kas on mõni vabariigi valitsuse või EKP esindaja kordki pöördunud Moskva poole taotlusega, et Eesti võiks olla omaette sotsialistlik riik.[– –] Miks pidada ettepanekut luua täiesti iseseisev riik USA poolt dikteerituks?“ Korduvalt esitati küsimus

⁵² J. Saarniit, organisatorite ja vastajate nimel. 24. veebruaril 1988. a. Filharmonia saalis esitatud küsimused. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 123, l. 6–16.

⁵³ M. Mejer. Otčet o provedenii diskussii v auditorii Sakala 3, 25.02.1988. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 123, l. 1–2, 32–34; R. Taza. Zal Doma politprosvješčenija CK KPĖ (Sakala 3). RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 123, l. 3–4.

⁵⁴ Rahvuslaste koosolek Poliitharidusmajas 24.02.1988. ERR audioarhiiv, RMARH-98604. <http://arhiiv.err.ee/vaata/rahvuslaste-koosolek-poliitharidusmajas>

⁵⁵ ERR arhiivide juhataja Heli Pikk Toomas Karjahärmile, e-kiri 04.01.2018; Toivo Kallas Toomas Karjahärmile, e-kiri 23.07.2017. Vt. ka T. Kallas. Kardetud päev – 24. veebruar 1988. Arnold Rüütel: Tagasiteed kodanliku Eesti Vabariigi juurde ei ole. – Sirp, 24.01.2003. <http://www.sirp.ee/archive/2003/24.01.03/Sots/sots1-8.html>

⁵⁶ Küsimused (kirjalikud). RA, ERAF, f. 1, n.42, s. 123, l. 32–34.

⁵⁷ Voprosy, zadannye v zalax gosfilharmonii i Doma politprosvješčenija CK KPĖ 24.02.1988, 02.03.1988. RA, ERAF, f. 1, n. 42, s. 123, l. 37–53.

Mida võite öelda
 24.02 teatri "Estonia"
 juures toimuva raadamine
 kohta?
 Kelle poolt on see
 organiseeritud?

2. Andke, palun, Eesti vabariigi
 konstitutsioonile hinnang! Ka rahvuslipule!
 3. Kas on lootust Helsingi paketi avaliku-
 tomisele tegudes? See oleks alternatiiv
 näiteks alkoholismile.

Kui nur võis olla
 eestlaste osa nõukogude
 võimude hüljestamisel Tallinnas
 1917.a
 Alho

Kust ja millega
 tegeles KONSTANTIN
 PÄTS peale
 1940. aastat?

Õhtulehit (K. Aue) võlgutab aitolas
 Soome sõja alguse põhjusena nimetas soomlaste
 "Suursoone" püüdlust, nende agressiivsus, kes oli
 Izgelimeus põhjus.
 J. JÄRVIK

Filharmonia saalis 24. veebruaril 1988 esitatud küsimused. Autori arhiiv

„Miks ei ole toiduaineid, liha, vorsti, kohvi?“. Täheti ka teada, kui palju on Eestis sõjaväebaase ja tuumarakette. Mitu korda küsiti, miks ei ole kohtumisel EKP ja valitsuse tippjuhte eesotsas Vainoga. Võtsin selle küsimuse üles oma järgmisel päeval Rahva Häälele (Margus Metsale) antud usutluses, samuti mainisin, et sõnavõttudesse oli kätketud „aastate jooksul kuhjunud kibedus, mure oma rahva tuleviku pärast“.⁵⁸ Oli väga emotsionaalseid ja liigutavaid sõnavõtte. Üks eakas taluperenaine luges ette luuletuse selle kohta, kuidas maa vajab tõelist peremeest.

Mingit vastulööki klassipositsioonilt, millest kirjutati parteitöötajate aruannetes, koosolekul üldiselt ei antud. Seda eestimeelsed esinejad ei taotlenudki. Nad ei vastandanud end saalisolijatele. Neil oli tegemist küsimusterahaga toimetulemisega. Küsimusi tuli rohkem muudest valdkondadest kui ainult ajaloost ja neile vastamiseks oli ekspertide kompetents täiesti ebapiisav. Paljud küsimused jäid seetõttu vastamata, neid kõiki ei loetud ettegi.

24. veebruari järelkajad

Hirvepargi koosolekuga võrreldes olid 24. veebruari ürituste ametlikud järelkajad enamasti üsna tagasihoidlikud ja suhteliselt viisakad. Tammsaare juures rahvakogunemise kokkukutsujaid ei nimetatud ajalehtedes enam sulideks ja kriminaalideks, vaid veidi pehmemalt äärmuslasteks ehk ekstremistideks, kokkutulnuid aga huvilisteks, inimrühmaks ja uudishimulisteks noorteks, kes pole ekstremistid ja kogunesid Tammsaare juurde vaid selleks, et saada vastuseid neid erutavatele küsimustele.⁵⁹

1. märtsil arutas olukorda EKP Keskkomitee büroo, kes otsuses avaldas rahulolu, et Tallinnas õnnestus „ekstremistid suurel määral lokaliseerida“, nenditi aga, et rahvakogunemisi mitmel pool linnas ei suudetud ära hoida. Selles leiti süüdi olevat „ideoloogiline druzžiina“ (need ei olnud saalis esinejad), kuhu on sattunud palju juhuslikke ja ettevalmistamata inimesi. Taas reageeriti laiahaardelise kavaga „negatiivsete ilmingute ja natsionalistlike väljaastumiste ärahoidmiseks tulevikus“. 24. veebruar viis võimuladviku mõttele, et suulise propagandaga ehk ladusa jutuga on võimalik rahvast rahustada ja meelevaldusi ära hoida. Seetõttu pandi büroo otsusesse punkt, mis kohustas keskkomitee büroo, ülemnõukogu presiidiumi, ministrite nõukogu ja komsomoli keskkomitee juhte süstemaatiliselt esinema televisioonis ja raadios selgitustega elanikke erutavates küsimustes. Massiteabevahenditele anti käsk „tugevdada parteilist suunitlust“. Tähelepanuväärne on, et kruvide kinnikeeramise, s.o. tsensuuri alal tehti parteiorganitele ülesandeks hoolikalt analüüsida populaarsete lektorite esinemisi nende „ideelise puhtuse ja suunitluse“ vaatekohast, kehtestada alaline kontroll esinemiste sisu üle, viia läbi esinemiste kollektiivne arutelu.⁶⁰

Parteiorganisatsioonilise töö osakonna juhataja Eduard Tšerevaško ning propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Silvi-Aire Villo koostasid büroole ühise aruande, kus nad polnud rahul trükkis ilmunud materjalidega, millel puudub „selge poliitiline suund“. Nad kinnitasid, et eesti enamlaste vigade näitamine, mis võib pakkuda huvi teaduslikus uurimistöös, ei teeni natsionalismivastase poliitilise kampaania eesmärke. Nõukogude võimu edusamme Eestis näitavaid materjale aga on ebapiisavalt.⁶¹ See oli kivi lähiajaloo tegelevate humanitaaride, sh. ajaloolaste, kapsaaeda.

⁵⁸ M. Mets. Eilsest targemana? – Rahva Hääle, 27.02.1988; M. Mets. Pounneli li my so včerašnego dnja? – Sovetskaja Ėstonija, 27.02.1988.

⁵⁹ Arvestused ei õigustanud end (ETA). – Rahva Hääle, 26.02.1988.

⁶⁰ O xode vypolnenija postanovlenija Bjuro CK Kompartii Ėstonii ot 12 janvarja 1988 g. „O protivodejstvii gotovjaščimsja nacionalističeskim vystuplenijam 24 fevralja s. g. v respublike“, 01.03.1988. RA, ERAF, f. 1, n. 4, s. 7071, l. 2–7.

⁶¹ Ė. Čerevaško, S.-A. Villo. Zapiska o xode vypolnenija postanovlenija Bjuro CK Kompartii Ėstonii „O protivodejstvii gotovjaščimsja nacionalističeskim vystuplenijam 24 fevralja v respublike“, 29.02.1988. RA, ERAF, f. 1, n. 4, s. 7072, l. 2–3.

24. veebruaril 1989
Paide kultuurimajas.
Küsimustele vastavad
vasakult: Rahva
Hääle ajakirjanik
Toomas Roosileht,
peatoimetaja asetäitja
Siim Kallas, ajaloolane
Toomas Karjahärm,
peatoimetaja Toomas
Leito. Artur Rätsepa
foto. Autori arhiiv

Saalikoosolekute kohta Eesti Vabariigi 70. aastapäeval on siis ja hiljem avaldatud mitmesuguseid arvamusi, kuid seal esitatud küsimuste ja vastuste sisu pole keegi lähemalt analüüsinud. Toimunud on nimetatud „avalikuks diskussiooniks“, „saalidiskussiooniks“⁶², „tõeliselt demokraatlikuks diskussiooniks“,⁶³ „populaarses vormis konverentsiks“⁶⁴. Mõnel pool kirjanduses ja mälestustes on öeldud, et rahva „poolehoiu võtsid vastuesinejad“.⁶⁵ Sotsioloog Juhan Kivirähk kinnitas, et alternatiivsetele üritustele eelistas rahvas pidada oma kõnekoosolekut mujal linnas.⁶⁶ Keskajakirjandus piirdus 24. veebruari kajastamisega üksnes „töötajate protestimiitinguga“ Võidu väljakul⁶⁷ ja Eesti iseseisvust maha tegevate üllitistega kohalike autorite sulest.⁶⁸

Et meeoleolu oli ärevale ajale ja teravatele küsimustele vaatamata asjalik ja rahulik ning hoiti ära jõu kasutamine, seda märgivad paljud küsijad ja vastajad oma hilisemates kommentaarides. Algatajate mõtte vastaselt (neile oli tähtis inimesed tänavalt ära saada) võtsid saalidiskussioonid kavandatust lahkneva eestikeskse suuna⁶⁹ ja muutusid vabariigi aastapäeva tähistamise üritusteks, seda tänu nii kohale tulnud rahvale kui ka esinejatele. Tõsi, ei mina ega keegi teine küsimustele vastajatest kutsunud otseselt üles Eesti Vabariiki taastama, selleks ei olnud aeg veel küps. Niisuguseid koosolekuid küsimuste ja vastuste vormis koos muu pidupäeva eeskavaga toimus 24. veebruaril veel ka järgmistel aastatel, kuid siis juba kohalike korraldajate initsiatiivil.

(Järgneb)

Uurimistöö on tehtud Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuses teadusteema nr. IUT31-6 raames.

⁶² V. Niitsoo. Mürimurdjad, lk. 35, 38.

⁶³ R. Spitz, T. Sildam. Kolmapäeval. – Noorte Häälel, 27.02.1988.

⁶⁴ K. Arjakas. Ajalooteaduse ärkamine. – Mõtisklusi Eestimaast. Koost A. Unt. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk. 18.

⁶⁵ K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek, lk. 50; M. Laar, U. Ott. S. Endre. Teine Eesti, lk. 238. Vt. ka: Käsikirjaline ülevaade MRP-AEG tegevusest, lk. 290.

⁶⁶ J. Kivirähk. Mälestused. – Hirvepark 1987, lk. 153.

⁶⁷ Otpor zaokeanskim „opekunam“ (TASS). – Pravda, 26.02.1988.

⁶⁸ Vt. nt. A. Meri. Tverdyj počerk istorii. – Izvestija, 25.02.1988.

⁶⁹ G. Sootla, M. Maiste. Tähtaasta, lk. 42.